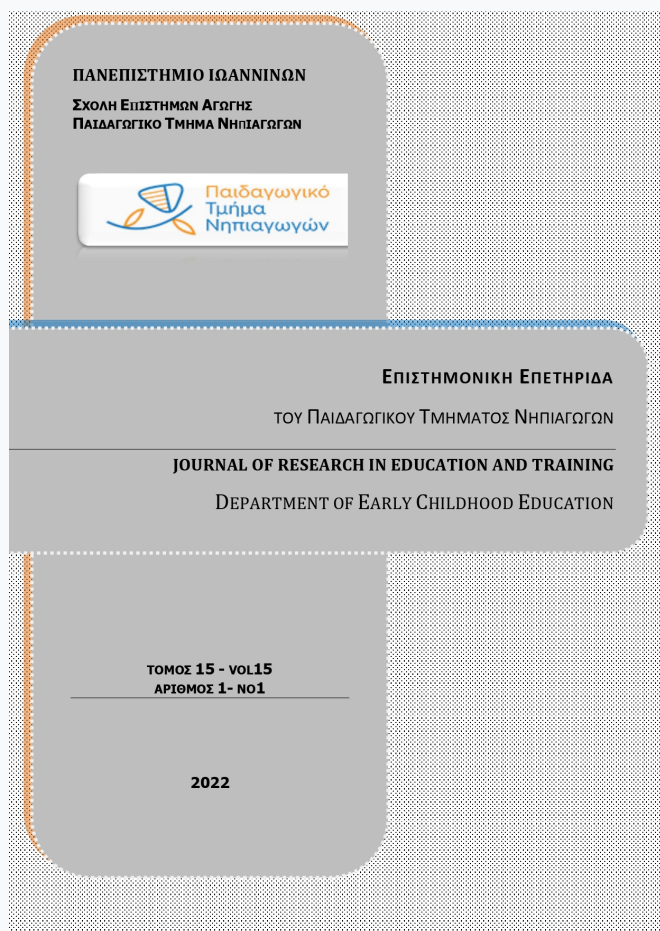

Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τόμ. 15, Αρ. 1 (2022)

Διαπολιτισμική επικοινωνία

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΤΑΜΟΥ

doi: [10.12681/jret.29697](https://doi.org/10.12681/jret.29697)

Copyright © 2022, Anastasia Stamou

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΤΑΜΟΥ Α. (2022). Διαπολιτισμική επικοινωνία: Χαρτογραφώντας το πεδίο. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 15(1), 42–70. <https://doi.org/10.12681/jret.29697>

Διαπολιτισμική επικοινωνία: Χαρτογραφώντας το πεδίο

Αναστασία Στάμου

Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Με δεδομένη την αυξημένη πολιτισμική και γλωσσική διεπαφή των ανθρώπων σήμερα, δεν είναι τυχαία η ανάπτυξη του πεδίου της διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Στην παρούσα εργασία, επιχειρείται, λοιπόν, μια χαρτογράφηση αυτού του ερευνητικού πεδίου. Όπως διαπιστώθηκε, στην πρώιμη φάση του, δόθηκε ελάχιστη προσοχή σε γλωσσικές όψεις της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, καθώς αναπτύχθηκε κυρίως στο πλαίσιο της ψυχολογίας, της διοίκησης επιχειρήσεων και των σπουδών επικοινωνίας και είχε έναν έντονα πρακτικό προσανατολισμό. Στη γλωσσολογία, συνδέθηκε κυρίως με την αντιπαραθετική/συγκριτική και τη διεπιδραστική (κοινωνιογλωσσολογική) παράδοση. Ακόμη, ως αντικείμενο, έχει δεχθεί σημαντική κριτική πως έχει συμβάλει, στην πραγματικότητα, στην ενίσχυση των στερεοτύπων που προσπαθεί να αντιπαλέψει (π.χ. ουσιοκρατική αντίληψη για τον πολιτισμό, μεθοδολογικός εθνικισμός). Γι' αυτό τον λόγο, έχουν προταθεί σύγχρονες προσεγγίσεις της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, όπως η υπερπολιτισμική και η κριτική λογοαναλυτική προσέγγιση, οι οποίες επιχειρούν να ξεπεράσουν τους περιορισμούς που έχουν αναδειχθεί. Ειδικότερα, η υπερπολιτισμική προσέγγιση εστιάζει στην υπέρβαση των πολιτισμικών ορίων, αμφισβητώντας τις αυτονόητες διασυνδέσεις μεταξύ μιας συγκεκριμένης γλώσσας, πολιτισμού και γεωγραφικού χώρου. Από την άλλη, η κριτική λογοαναλυτική προσέγγιση αντιμετωπίζει τις πολιτισμικές ταυτότητες ως ιδεολογικές κατασκευές του λόγου, παρά ως αντικειμενικές οντότητες, αποκαλύπτοντας τον ρόλο των σχέσεων εξουσίας που εμπλέκονται στον τρόπο κατασκευής τους.

Λέξεις-κλειδιά: διαπολιτισμικότητα, υπερπολιτισμικότητα, διαγλωσσικότητα, κριτική λογοαναλυτική προσέγγιση, αντιπαραθετική προσέγγιση, διεπιδραστική κοινωνιογλωσσολογία, πολιτισμικές ταυτότητες, εθνικιστικός λόγος

Intercultural communication: Mapping the field

Αναστασία Στάμου

Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Abstract

Given the increasing cultural and linguistic interaction of people nowadays, the development of the field of intercultural communication is expected. In the present paper, an attempt is made to map this research field. It was observed that in its early stages, little attention was paid to the linguistic aspects of intercultural communication, as it developed mainly in the context of psychology, marketing and communication studies and had a highly practical orientation. In linguistics, it was mainly associated with the cross-cultural/comparative and interactive (sociolinguistic) tradition. Also, it has received significant criticism that it has contributed, in fact, to the strengthening of the stereotypes that it tries to oppose (e.g. essentialist conception of culture, methodological nationalism). For this reason, contemporary approaches to intercultural communication, such as the transcultural and the critical discourse analytical approaches, have been proposed, which attempt to overcome the limitations that have emerged. In particular, the transcultural approach focuses on transcending cultural boundaries, challenging the self-evident connections between a particular language, culture and geographical area. On the other hand, the critical discourse analytical approach views cultural identities as ideological constructions of discourse, rather than as objective entities, revealing the role of power relations implicated for their construction.

Keywords: interculturalism, transculturalism, translanguaging, critical discourse analytical approach, cross-cultural approach, interactive sociolinguistics, cultural identities, nationalist discourse

Εισαγωγή

Η ανάγκη για *διαπολιτισμική επικοινωνία* (intercultural communication), δηλαδή για «την απόδοση νοήματος μεταξύ ανθρώπων διαφορετικών πολιτισμών» (Gudykunst & Kim 2002: 14) ή για «την ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ ατόμων που διαφέρουν πολιτισμικά» (Rogers & Steinfatt 1999: 1), έχει εντατικοποιηθεί μέσα από τις ψηφιακές τεχνολογίες, τις σύγχρονες δυνατότητες μετακίνησης, την παγκοσμιοποιημένη οικονομία, τη διεθνή μετανάστευση και κινητικότητα, αλλά και τους παγκόσμιους (περιβαλλοντικούς, οικονομικούς, υγειονομικούς) κινδύνους. Αυτό το σύγχρονο διεθνοποιημένο κοινωνικό περιβάλλον, από τα πολύμορφα μωσαϊκά των αστικών κέντρων μέχρι τις παγκόσμια συνδεδεμένες ψηφιακές κοινότητες, χαρακτηρίζεται από αυξημένες απαιτήσεις για πολυεπίπεδη επικοινωνία μεταξύ ατόμων από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, διαφορετικά γλωσσικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα για ποικίλους σκοπούς (π.χ. διεθνείς επαγγελματικές συναλλαγές και εμπορικές συνεργασίες, κινητικότητα λόγω σπουδών και εργασίας, εργασία σε διεθνείς οργανισμούς ή/και με πολυπολιτισμικό ανθρώπινο δυναμικό, τουριστικές επιχειρήσεις, εκπαίδευση ή/και παροχή υπηρεσιών σε άτομα με μεταναστευτικό ή προσφυγικό υπόβαθρο). Έτσι, ζούμε σε έναν κόσμο σε συνεχή κίνηση, όπου πολιτισμικά υποκείμενα και αντικείμενα, δηλαδή νοηματοδοτούμενες μορφές, όπως κεφάλαιο, άνθρωποι, προϊόντα, εικόνες και ιδέες, έχουν αποσυνδεθεί από συγκεκριμένες τοπικότητες (Inda & Rosaldo 2002: 11).

Με δεδομένη την αυξημένη πολιτισμική και γλωσσική διεπαφή των ανθρώπων σήμερα, δεν είναι τυχαία η ανάπτυξη του πεδίου της διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Στην παρούσα εργασία, επιχειρείται μια χαρτογράφηση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας ως ερευνητικού αντικειμένου, τόσο εντός όσο και εκτός της γλωσσολογίας. Ακόμη, συνοψίζονται οι βασικές επικρίσεις που έχει δεχθεί ο χώρος και παρουσιάζονται σύγχρονες προσεγγίσεις, οι οποίες επιχειρούν να μελετήσουν τη διαπολιτισμική επικοινωνία ξεπερνώντας τους περιορισμούς που έχουν αναδειχθεί. Ειδικότερα, γίνεται αναφορά στην υπερπολιτισμική (transcultural) προσέγγιση, η οποία αμφισβητεί τις αυτονόητες διασυνδέσεις μεταξύ μιας συγκεκριμένης γλώσσας, πολιτισμού και γεωγραφικού χώρου, καθώς και τις εφαρμογές της στη γλωσσολογία (διαγλωσσικότητα, πολλαπλογλωσσία). Επίσης, συζητείται η κριτική λογοαναλυτική προσέγγιση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, η οποία αντιμετωπίζει τις πολιτισμικές ταυτότητες ως ιδεολογικές κατασκευές του λόγου, αποκαλύπτοντας τον ρόλο των σχέσεων εξουσίας που εμπλέκονται στον τρόπο κατασκευής τους.

2. Ερευνητικές προσεγγίσεις της διαπολιτισμικής επικοινωνίας

2.1. Πρώιμη έρευνα στη διαπολιτισμική επικοινωνία εκτός γλωσσολογίας

Ως ακαδημαϊκό αντικείμενο, η διαπολιτισμική επικοινωνία δεν συνδέθηκε από την αρχή σε μεγάλο βαθμό με τη γλωσσολογία, αλλά κυρίως αναπτύχθηκε από την ψυχολογία, τη διοίκηση επιχειρήσεων και τις σπουδές επικοινωνίας. Ειδικότερα στις ΗΠΑ, συγκροτήθηκε μεταπολεμικά, με σκοπό την εκπαίδευση και προετοιμασία διπλωματικών και στρατιωτικών στελεχών στο αμερικανικό Ινστιτούτο Εξωτερικών Υπηρεσιών (Foreign Service Institute) για τις αποστολές τους στο εξωτερικό και την αποτελεσματικότερη επαφή τους με «άλλους» λαούς (Leeds-Hurwitz 1990).

Ένας ερευνητής που συνδέθηκε με την πρώιμη αυτή ανάπτυξη της διαπολιτισμικής επικοινωνίας στις ΗΠΑ είναι ο Αμερικανός ανθρωπολόγος Edward Hall, που δούλεψε στο Ινστιτούτο Εξωτερικών Υπηρεσιών από το 1951 μέχρι το 1955 (Monaghan 2012). Ειδικότερα, στο βιβλίο του *The silent language* (1959), εστίασε σε «σιωπηρές» (δηλ. μη γλωσσικές) πολιτισμικές όψεις της επικοινωνίας, όπως είναι η κινήσιολογία (π.χ. ο χαιρετισμός με χειραψία στις δυτικές κοινωνίες έναντι του χαιρετισμού με υπόκλιση στην Ιαπωνία και στην Κορέα), αλλά και η διαφορετική δόμηση του χρόνου. Μάλιστα, για την τελευταία, ο Hall διέκρινε μεταξύ *μονοχρονικών* (monochronic) και *πολυχρονικών* (polychronic) πολιτισμών. Οι μονοχρονικοί πολιτισμοί, στους οποίους, σύμφωνα με τον Hall, ανήκουν οι ΗΠΑ και βορειοευρωπαϊκές χώρες (π.χ. Γερμανία, Ελβετία, Σκανδιναβία), διέπονται από την αρχή «ένα πράγμα τη φορά», ενώ ο προγραμματισμός του χρόνου τηρείται με αυστηρότητα. Αντίθετα, στους πολυχρονικούς πολιτισμούς, στους οποίους ανήκουν οι μεσογειακές, οι ασιατικές και οι αραβικές χώρες, τα άτομα μπορούν να ασχοληθούν με πολλά πράγματα ταυτόχρονα, ενώ οι διαπροσωπικές σχέσεις ρυθμίζουν τον προγραμματισμό των δραστηριοτήτων, και όχι το αντίθετο.

Από την άλλη πλευρά, στο βιβλίο του *The hidden dimension* (1966), ο Hall εστιάζει στην πολιτισμική χρήση του χώρου, όπως είναι η επίπλωση (π.χ. η ασιατική επίπλωση με μικρά και χαμηλά τραπέζια σε αντίθεση με τη δυτική επίπλωση με καρέκλες και ψηλότερα τραπέζια) ή η απόσταση κατά τη συνομιλία (π.χ. η μεγαλύτερη απόσταση που κρατούν από τον συνομιλητή/ τη συνομιλήτριά τους στη Δυτική Ευρώπη σε σχέση με τις αραβικές χώρες). Μια ακόμη γνωστή τυπολογία του Hall στον χώρο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας αναπτύσσεται στο βιβλίο του *Beyond culture* (1981) και είναι αυτή μεταξύ πολιτισμών *υψηλού περικειμένου* (high-context), όπου το επικοινωνιακό ύφος είναι ιδιαίτερα πλαισιωμένο και υπαινικτικό, και πολιτισμών *χαμηλού περικειμένου* (low-context), όπου η επικοινωνία είναι ρητή και λιγότερο συνδεδεμένη με το άμεσο

περικείμενο.¹ Κατά τον Hall, οι πολυχρονικοί πολιτισμοί είναι υψηλού περικειμένου, ενώ οι μονοχρονικοί πολιτισμοί είναι χαμηλού περικειμένου.

Ένας άλλος πρώιμος και γνωστός ερευνητής στο πεδίο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας είναι ο Ολλανδός ψυχολόγος Geert Hofstede, ο οποίος εργάστηκε κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 για λογαριασμό της εταιρείας υπολογιστών IBM. Με βάση δεδομένα που συνέλεξε από υπαλλήλους της εταιρείας σε πολλές χώρες, κατέληξε σε έξι κατηγορίες, που αποτελούν, σύμφωνα τον ίδιο, τις διαστάσεις στις οποίες ποικίλλουν οι πολιτισμοί, με σκοπό να προσδιοριστούν οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους οργανώνονται οι επιχειρήσεις σε διάφορες χώρες. Σύμφωνα, λοιπόν, με την ομώνυμη *Θεωρία των Πολιτισμικών Διαστάσεων* (Cultural Dimensions Theory) του Hofstede (2001), οι διαστάσεις αυτές είναι:

- η απόσταση εξουσίας (π.χ. κατά πόσο ένας πολιτισμός σέβεται την ιεραρχία ή όχι)
- η συλλογικότητα - ατομικισμός (δηλ. σε ποιον βαθμό ένας πολιτισμός λειτουργεί με βάση το συλλογικό ή το ατομικό συμφέρον)
- η αποφυγή αβεβαιότητας (δηλ. κατά πόσο ένας πολιτισμός ανέχεται απρόσμενες και ασαφείς καταστάσεις ή προσπαθεί να τις περιορίσει μέσω αυστηρών κανόνων κ.λπ.)
- η αρσενικότητα - θηλυκότητα (π.χ. ένας αρσενικός πολιτισμός χαρακτηρίζεται από ανταγωνισμό και επιθετικότητα, σε αντίθεση με έναν θηλυκό πολιτισμό, που χαρακτηρίζεται από συνεργασιμότητα και αλληλεγγύη)²
- ο μακροπρόθεσμος προσανατολισμός – βραχυπρόθεσμος προσανατολισμός (δηλ. κατά πόσο ένας πολιτισμός εστιάζει στο απώτερο μέλλον και την επιτυχία ή θέτει πιο κοντινούς στόχους)
- η αυτοσυγκράτηση - ευχαρίστηση (δηλ. κατά πόσο ένας πολιτισμός ελέγχει τις επιθυμίες και τις παρορμήσεις του ή όχι).

Από τα παραπάνω, συνάγεται πως η πρώιμη έρευνα στο πεδίο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας αναπτύχθηκε εκτός γλωσσολογίας και είχε —κυρίως στις ΗΠΑ— έναν έντονα πρακτικό προσανατολισμό (π.χ. διπλωματικό σώμα, στρατός, επιχειρήσεις), ενώ επικεντρώθηκε σε

¹ Στη διάκριση αυτή μπορούμε να βρούμε πολλές αναλογίες με τον τρόπο με τον οποίο ορίζονται κατά τον Bernstein (1971) ο περιορισμένος και ο επεξεργασμένος κώδικας, που, συμφωνά με τη θεωρία του, χαρακτηρίζουν τους/τις μαθητές/ήτριες μη προνομιούχων και προνομιούχων οικογενειών, αντίστοιχα.

² Στη διάκριση αυτή απηχείται ο κοινωνιογλωσσικός προσδιορισμός των αρσενικών και των θηλυκών επικοινωνιακών στρατηγικών (βλ. μεταξύ άλλων, Holmes & Stubbe 2003, Malz & Borke 1982).

παρανοήσεις και επικοινωνιακά προβλήματα που μπορούν να προκύψουν κατά τη διαπολιτισμική επαφή. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρήθηκε πως η ενασχόληση με αυτό το πεδίο μπορεί να λειτουργήσει είτε ως μέσο κατανόησης, είτε ως μέσο επικράτησης του πολιτισμικού «άλλου». Χαρακτηριστική της δεύτερης τάσης είναι η προσπάθεια των ΗΠΑ να μελετήσουν τον ιαπωνικό πολιτισμό ώστε να ερμηνεύσουν την οικονομική ανάπτυξη της Ιαπωνίας και να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά την ιαπωνική «πρόκληση». Στο πλαίσιο αυτό, οι Hall & Hall (1987) κυκλοφόρησαν ένα βιβλίο με τον εύγλωττο τίτλο: *Hidden differences: Doing business with the Japanese*.

2.2. Η διαπολιτισμική επικοινωνία ως αντικείμενο της γλωσσολογίας

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Piller (2017), για μια ή έναν γλωσσολόγο, η πρώτη επαφή με τη βιβλιογραφία της διαπολιτισμικής επικοινωνίας δημιουργεί αρνητική εντύπωση, καθώς τα πιο γνωστά εγχειρίδια του χώρου (π.χ. Rogers & Steinfatt 1999, Harris & Moran 2000, Gudykunst & Mody 2001, Varner & Beamer 2005, μεταξύ άλλων, όπως αναφέρονται από την Piller 2017) δίνουν ελάχιστη προσοχή σε γλωσσικές όψεις της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, εφόσον είναι γραμμένα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, από τη σκοπιά της ψυχολογίας, της διοίκησης επιχειρήσεων και των σπουδών επικοινωνίας. Αν και με μικρότερη ερευνητική παράδοση, ωστόσο, οι γλωσσολογικές έρευνες στη διαπολιτισμική επικοινωνία γνώρισαν σημαντική ανάπτυξη, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Σύμφωνα με τους Scollon & Scollon (2001α), οι έρευνες αυτές μπορούν να χωριστούν σε δύο βασικές κατηγορίες: την *αντιπαραθετική* (cross-cultural)³ και τη *διεπιδραστική* (intercultural)⁴ παράδοση.

2.2.1. Η αντιπαραθετική παράδοση

Η αντιπαραθετική παράδοση αξιοποιεί συγκριτικές μεθόδους για να αντιπαραβάλει τις γλωσσικές πρακτικές διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων. Μια ερευνητική περιοχή της αντιπαραθετικής παράδοσης στη διαπολιτισμική επικοινωνία που αναπτύχθηκε νωρίς ήταν η *αντιπαραθετική ρητορική* (contrastive rhetoric), η οποία μελέτησε διαπολιτισμικές διαστάσεις του γραπτού λόγου.⁵ Εισηγητής του πεδίου θεωρείται ο Kaplan (1966), ο οποίος επιχείρησε να αναδείξει τις πολιτισμικές

³ Στο παρόν άρθρο, προτιμήθηκε η πιο ελεύθερη απόδοση του όρου *cross-cultural* ως «αντιπαραθετικής», γιατί η κυριολεκτική του μετάφραση ως «διαπολιτισμικής» ταυτίζεται στα ελληνικά με την καθιερωμένη απόδοση στην ελληνική βιβλιογραφία του όρου *intercultural*.

⁴ Οι Scollon & Scollon την ονομάζουν *intercultural*, δηλ. «διαπολιτισμική» στα ελληνικά, αλλά την ορίζουν βάσει της ανάλυσης της διεπίδρασης μεταξύ των πολιτισμικών ομάδων (βλ. και παρακάτω, Ενότητα 2.2.2.). Επειδή, όμως, κάτι τέτοιο δημιουργεί σύγχυση με τον ευρύτερο όρο «διαπολιτισμική επικοινωνία» που χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό όλου του πεδίου, κρίθηκε σκόπιμο να αποδοθεί σε ελεύθερη μετάφραση.

⁵ Στον χώρο της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας, η αντιπαραθετική ανάλυση γλωσσικών δομών μεταξύ της πρώτης και μιας δεύτερης ή ξένης γλώσσας είχε προηγηθεί της αντιπαραθετικής ρητορικής, με σκοπό την αντιμετώπιση δυσκολιών κατά τη γλωσσική εκμάθηση μιας δεύτερης ή ξένης γλώσσας. Ωστόσο, περιοριζόταν σε προτασιακό επίπεδο, ενώ δεν είχε συνδεθεί με ειδικότερους σκοπούς της διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

διαφορές στην οργάνωση του γραπτού ακαδημαϊκού λόγου, καθώς είχε διαπιστώσει πως οι φοιτητές/ήτριες στα αμερικανικά πανεπιστήμια από το εξωτερικό αντιμετωπίζουν προβλήματα στην κατάκτηση του γραπτού ακαδημαϊκού λόγου στα αγγλικά. Ειδικότερα, η έρευνα διαπίστωσε πως ο γραπτός ακαδημαϊκός λόγος στα αγγλικά είναι γραμμικός, άμεσος, απαγωγικός και ρητός, σε αντίθεση με γλώσσες της Άπω Ανατολής, όπως τα κινεζικά, τα ιαπωνικά και τα κορεάτικα, όπου ο ακαδημαϊκός λόγος χαρακτηρίζεται από κυκλικότητα και παρεκβάσεις. Από την άλλη, ρομανικές γλώσσες, όπως τα ισπανικά, έχουν έναν ακαδημαϊκό λόγο που έχει επίσης παρεκβάσεις, αλλά και μεγάλες περιόδους και χαλαρή συνοχή (Connor 1996, Kubota 2010). Μεταξύ άλλων επικρίσεων που δέχθηκε η αντιπαραθετική ρητορική και αφορούν το ευρύτερο πεδίο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας (βλ. Ενότητα 3 παρακάτω), κατηγορήθηκε, ακόμη, και για τον τρόπο με τον οποίο περιγράφεται ο γραπτός ακαδημαϊκός λόγος της αγγλικής, ο οποίος της προσδίδει μια προνομιακή και ιεραρχική θέση σε σχέση με άλλες γλώσσες (Kubota 2012).

Η αντιπαραθετική παράδοση έχει ακόμη ασχοληθεί με τη μελέτη πολιτισμικών διαφορών σε συνομιλιακά φαινόμενα, όπως η διακοπή. Για παράδειγμα, συγκρίνοντας μοτίβα διακοπής μεταξύ του δικαστικού λόγου της Κίνας και των ΗΠΑ, ο Liao (2009) διαπίστωσε πως οι δίκες στην Κίνα χαρακτηρίζονται από περισσότερες συνομιλιακές διακοπές σε σύγκριση με τις δίκες στις ΗΠΑ. Σύμφωνα με τον ερευνητή, αυτό οφείλεται στον διαφορετικό πολιτισμικό τρόπο δόμησης του νομικού συστήματος των δύο χωρών. Ειδικότερα, οι Κινέζοι/ες δικηγόροι μπαίνουν στη διαδικασία να διακόψουν πιο συχνά τους/τις κατηγορούμενους/ες από τους/τις Αμερικανούς/ίδες συναδέλφους τους, καθώς δεν τους επιτρέπεται να κάνουν ερωτήσεις ολικής αγνοίας (δηλ. ερωτήσεις που επιδέχονται απάντηση «ναι» ή «όχι»), οι οποίες θεωρούνται περισσότερο κατευθυνόμενες από τις ερωτήσεις μερικής αγνοίας (δηλ. ερωτήσεις που δεν επιδέχονται απάντηση «ναι» ή «όχι»). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα πως οι απαντήσεις των κατηγορουμένων δεν ικανοποιούν πάντοτε αυτό που επιθυμούν να εκμαιεύσουν οι δικηγόροι και, έτσι, μέσω των διακοπών, οι τελευταίοι/ες επιχειρούν να ανακατευθύνουν τη μαρτυρία των κατηγορουμένων. Αντίθετα, οι Αμερικανοί/ίδες δικηγόροι δεν χρειάζεται να καταφύγουν συχνά σε αυτή τη στρατηγική λόγου, εφόσον έχουν τη δυνατότητα να ελέγξουν τη διαδικασία μέσω των κατευθυνόμενων ερωτήσεων ολικής αγνοίας που μπορούν να διατυπώσουν.

Στο ίδιο πλαίσιο, έχει μελετηθεί εκτενώς και η πολιτισμική σημασία της σιωπής σε διαφορετικές κοινότητες (βλ. Nakane 2012). Για παράδειγμα, η Yamada (1997) διαπίστωσε πως οι επιχειρηματικές συνομιλίες στην Ιαπωνία χαρακτηρίζονται από πιο παρατεταμένες παύσεις από τις αντίστοιχες συνομιλίες στις ΗΠΑ, καθώς στην Ιαπωνία, σε αντίθεση με τις ΗΠΑ, το ομιλιακό βήμα δεν θεωρείται πεδίο συνεχούς διεκδίκησης και ανταγωνισμού μεταξύ των ομιλητών/ητριών, ούτε η

σιωπή ερμηνεύεται ως συνομιλιακή δυσλειτουργία και, επομένως, δεν υπάρχει η πίεση συνεχούς κάλυψης του συνομιλιακού χώρου με ομιλία.

Ένα άλλο ερευνητικό πεδίο της αντιπαραθετικής προσέγγισης στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής πραγματολογίας είναι η συγκριτική μελέτη πραγματολογικών φαινομένων μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων, όπως είναι οι στρατηγικές ευγένειας. Ειδικότερα, έχει υποστηριχθεί πως ορισμένες κοινωνίες, όπως η αμερικανική, είναι περισσότερο προσανατολισμένες στη θετική ευγένεια (δηλ. σε αυτή που επιδιώκει την οικειότητα και την αλληλεγγύη), ενώ άλλες κοινωνίες, όπως η βρετανική, δίνουν περισσότερο έμφαση στην αρνητική ευγένεια (δηλ. σε αυτή που επιδιώκει τη διατήρηση της κοινωνικής απόστασης και της τυπικότητας) (βλ. Σηφιανού 2014). Η ελληνική κοινωνία, σε αντιπαραβολή με τη βρετανική, εντάσσεται επίσης στις κοινωνίες όπου επικρατεί η θετική ευγένεια (Sifianou 1992), αν και σε συγκεκριμένους κοινωνικούς χώρους, όπως στον ακαδημαϊκό, ενθαρρύνεται η χρήση αρνητικής ευγένειας (Bella & Sifianou 2012).

Τέλος, υπάρχουν αρκετές έρευνες που μελετούν από συγκριτική σκοπιά την πραγματολογική ικανότητα επιτέλεσης γλωσσικών πράξεων (π.χ. άρνηση σε μια πρόσκληση, έκφραση συνγνώμης) —συχνά σε συνάρτηση με στρατηγικές ευγένειας— από άτομα που μαθαίνουν μια δεύτερη ή ξένη γλώσσα και προέρχονται από διαφορετικό γλωσσικό και πολιτισμικό υπόβαθρο. Η ερευνητική αυτή περιοχή, γνωστή ως «διαγλωσσική πραγματολογία» (interlanguage pragmatics: Kasper & Blum-Kulka 1993), έχει διαπιστώσει προβλήματα κατά την επιτέλεση των γλωσσικών πράξεων, τα οποία δεν οφείλονται μόνο σε γλωσσικούς περιορισμούς αλλά κυρίως σε άγνοια των κοινωνικών συμβάσεων και αξιών του πολιτισμού της γλώσσας εκμάθησης. Για παράδειγμα, στο ελληνικό πλαίσιο, η Bella (2011) μελέτησε τον τρόπο με τον οποίο άτομα που μαθαίνουν ελληνικά ως δεύτερη γλώσσα επιτελούν την πράξη της άρνησης σε μια φιλική πρόσκληση, καθώς και τις στρατηγικές ευγένειας που επιστρατεύουν. Η ερευνήτρια διαπίστωσε πως άτομα με λιγότερο χρόνο παραμονής στην Ελλάδα, αλλά με πιο αυξημένη κοινωνική διεπίδραση με την ελληνική ομάδα, επέδειξαν καλύτερα αποτελέσματα στην πραγματολογική καταλληλότητα της άρνησης και των στρατηγικών ευγένειας που αξιοποίησαν σε σχέση με άτομα που ήταν περισσότερα χρόνια στην Ελλάδα αλλά είχαν περιορισμένες κοινωνικές επαφές με την ελληνική ομάδα. Αυτό το εύρημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, ιδιαίτερα αν η εκμάθηση μιας δεύτερης γλώσσας συνδέεται με συνθήκες οικονομικής μετανάστευσης. Συγκεκριμένα, η κοινωνική απομόνωση με την οποία έρχονται συχνά αντιμέτωποι/ες οι μετανάστες/τριες δεν δίνει ευκαιρίες για αλληλεπίδραση με ομιλητές/ήτριες της χώρας υποδοχής, κάτι που φαίνεται να έχει συνέπειες, μεταξύ άλλων, και στην ανάπτυξη της πραγματολογικής τους ικανότητας στη γλώσσα της χώρας υποδοχής.

2.2.2. Η διεπιδραστική παράδοση

Αν και η αντιπαραθετική παράδοση προώθησε σημαντικά τη γλωσσολογική έρευνα στο πεδίο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, αφορά τη συγκριτική μελέτη των γλωσσικών δομών ή πρακτικών από διακριτές πολιτισμικές ομάδες, αναλύοντάς τες σε ένα αφηρημένο πλαίσιο, δηλαδή ανεξάρτητα τη μία από την άλλη. Η διεπιδραστική παράδοση, αντίθετα, εστιάζει στην αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων, δηλαδή στο πώς μέλη από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα επικοινωνούν μεταξύ τους σε συγκεκριμένα περικείμενα. Επιχειρώντας να εξηγήσουν τα πλεονεκτήματα της διεπιδραστικής έναντι της αντιπαραθετικής προσέγγισης, οι Scollon & Scollon (2001α) παραθέτουν ένα ενδιαφέρον παράδειγμα με την πολιτισμική πρακτική του σεββίσιματος του φαγητού στην Κίνα (δηλ. με ξυλάκια) σε σχέση με τη Βόρεια Αμερική και την Ευρώπη (δηλ. με μαχαιροπήρουνα). Όπως αναφέρουν, μια αντιπαραθετική ανάλυση θα μπορούσε να φωτίσει με λεπτομερή τρόπο το πώς χειριζόμαστε και πώς τοποθετούμε στο τραπέζι τα διαφορετικά σεββίτσια στην Κίνα σε σύγκριση με τον δυτικό πολιτισμό. Ωστόσο, μια τέτοια ανάλυση δεν θα μπορούσε να μας αποκαλύψει τι σεββίτσιο θα χρησιμοποιήσει ένας φοιτητής/μια φοιτήτρια από την Κίνα αν βρεθεί με πρόγραμμα ανταλλαγής στη φοιτητική λέσχη ενός βρετανικού πανεπιστημίου. Επίσης, δεν θα μπορούσε να αποτυπωθεί η συνήθης πρακτική πολιτισμικής ανταλλαγής, όπου ένας Βορειοαμερικάνος/μια Βορειοαμερικανίδα μπορεί να φάει με ξυλάκια, ενώ ο/η συνδαιτημόνας του/της από την Κίνα να χρησιμοποιήσει μαχαιροπήρουνα. Όπως καταλήγουν οι Scollon & Scollon (2001α: 13),

αυτό το μάλλον απλό παράδειγμα υπογραμμίζει το ενδιαφέρον μας να αναλύσουμε περιστάσεις, στις οποίες μέλη διαφορετικών ομάδων βρίσκονται σε κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ τους, άλλα και τις ερμηνευτικές διαδικασίες που πρέπει να επιστρατεύσουν για να κατανοήσει το ένα μέλος το άλλο σε αυτές τις εξαιρετικά διαφοροποιημένες, υβριδικές και πολιτισμικά μικτές ενδιάμεσες περιστάσεις, που είναι οι φυσιολογικές συνθήκες της διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

Η διεπιδραστική παράδοση στη διαπολιτισμική επικοινωνία είναι συνυφασμένη με την προσέγγιση της *διεπιδραστικής κοινωνιογλωσσολογίας* (interactional sociolinguistics) του Gumperz (1982), η οποία εξετάζει τις γλωσσικές πρακτικές στο πλαίσιο της καθημερινής επικοινωνίας και τους τρόπους με τους οποίους οι συμμετέχοντες/ουσες σε μια διεπίδραση κατασκευάζουν και διαπραγματεύονται τις ταυτότητές τους. Ειδικότερα, η συνεισφορά του Gumperz στο πεδίο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας υπήρξε καθοριστική, καθώς, μέσα από διεξοδικές αναλύσεις διεπιδράσεων μεταξύ ατόμων με διαφορετικό κοινωνικοπολιτισμικό γνωσιακό υπόβαθρο, ανέδειξε τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο οι ομιλητές/ήτριες ενδέχεται να ερμηνεύσουν μια

επικοινωνιακή περίσταση, όπως μια συνέντευξη για δουλειά, δημιουργώντας πολιτισμικό χάσμα μεταξύ του συνεντευκτή και ενός από τους/τις υποψηφίους/ες (βλ. Gumperz & Cook-Gumperz 2012). Μάλιστα, εκτός από τη γλώσσα, οι συμμετέχοντες/ουσες εκφράζουν τους επικοινωνιακούς τους στόχους και ερμηνεύουν την περίσταση και με άλλα σημάδια παραγλωσσικά (π.χ. έμφαση, επιτονισμός) ή εξωγλωσσικά (π.χ. βλέμμα, κινήσεις), δηλαδή αυτό που ο Gumperz (1982) ονομάζει *περικειμενικούς δείκτες* (contextualization cues). Επομένως, η ανάλυση των περικειμενικών δεικτών μπορεί να μας δώσει πληροφορίες για τις προσδοκίες και τις προθέσεις των συμμετεχόντων/ουσών. Ωστόσο, οι δείκτες αυτοί δεν είναι καθολικοί, ενώ παρανοήσεις μπορούν να προκύψουν μεταξύ των συνομιλητών/ητριών σε ένα διαπολιτισμικό πλαίσιο, όχι μόνο λόγω της μη ισότιμης επάρκειας σε μια «κοινή» γλώσσα επικοινωνίας, αλλά και της έλλειψης επίγνωσης της διαφορετικής σημασίας των περικειμενικών δεικτών.

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα που παραθέτουν και πάλι οι Scollon & Scollon (2001α: 135-138) για το ζήτημα αυτό είναι η παρακάτω συνομιλία, την οποία χαρακτηρίζουν «όχι ασυνήθιστη σε συναντήσεις μεταξύ μελών από διαφορετικούς πολιτισμούς» (ό.π.: 136):

Δυο άνδρες γνωρίζονται σε πτήση από το Τόκιο στο Χονγκ Κονγκ. Ο Hon-fai Chu είναι Κινέζος έμπορος, ο οποίος επιστρέφει από επαγγελματικό ταξίδι στην Ιαπωνία. Ο Andrew Richardson είναι ένας Αμερικανός επιχειρηματίας, που κάνει το πρώτο του επαγγελματικό ταξίδι στο Χονγκ Κονγκ. Είναι μια ευνοϊκή συγκυρία και για τους δυο, καθώς η εταιρεία του Chu πουλάει μερικά από τα προϊόντα που θέλει να αγοράσει ο Richardson από το Χονγκ Κονγκ. Μετά από λίγη κουβέντα, αλληλοσυστήνονται.

1 Richardson: Παρεμπιπτόντως, είμαι ο Andrew Richardson. Οι φίλοι μου με φωνάζουν Andy. Αυτή είναι η επαγγελματική μου κάρτα.

2 Chu: Είμαι ο David Chu. Χάρηκα για τη γνωριμία κ. Richardson. Αυτή είναι η κάρτα μου.

3 Richardson: Όχι, όχι, λέγε με Andy. Νομίζω πως θα δουλέψουμε πολύ μαζί.

4 Chu: Ναι, το ελπίζω.

5 Richardson: (διαβάζοντας την κάρτα του Chu, «Chu, Hon-fai») Hon-fai, θα σου τηλεφωνήσω αύριο μόλις τακτοποιηθώ στο ξενοδοχείο μου.

6 Chu: (χαμογελώντας) Ναι. Θα περιμένω τηλεφώνημά σου.

Οι Scollon & Scollon αναλύουν την παραπάνω διεπίδραση, επιχειρώντας να δείξουν τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο οι δύο συμμετέχοντες την ερμηνεύουν βάσει των γλωσσικών (π.χ. μορφές απεύθυνσης) και των υπόλοιπων περικειμενικών δεικτών (π.χ. χαμόγελο) που αξιοποιούν. Πιο συγκεκριμένα, ο Richardson νιώθει πιο άνετα να τον αποκαλούν με το μικρό και χαϊδευτικό του όνομα «Andy» (αντί «Andrew») (Συνεισφορά 3), απηχώντας την αμερικανική επιχειρηματική κουλτούρα της «συμμετρικής αλληλεγγύης», δηλ. των επιχειρηματικών σχέσεων που είναι φιλικές και συμμετρικές. Την ίδια στιγμή, όμως, νιώθει την ανάγκη να δείξει πολιτισμική ευαισθησία, μην αποκαλώντας τον Chu με το δυτικό του όνομα «David», όπως του προτείνει εκείνος (Συνεισφορά 2), αλλά με το κινεζικό του όνομα «Hon-fai», που διαβάζει στην επαγγελματική του κάρτα (Συνεισφορά 5). Το χαμόγελο του Chu στη Συνεισφορά 6 ερμηνεύεται από τον Richardson ως ένδειξη πως η συνομιλία τους κύλησε σε πολύ καλό κλίμα.

Από την πλευρά του, ο Chu, καθώς είναι κοινωνικοποιημένος στην ασιατική επιχειρηματική κουλτούρα του «συμμετρικού σεβασμού», νιώθει πιο άνετα να αλληλοαποκαλούνται με τον τίτλο «κύριε + επίθετο», όπως απευθύνεται στον Richardson στη Συνεισφορά 2. Ωστόσο, όταν ο Richardson του ζητάει να τον αποκαλεί με το μικρό του χαϊδευτικό όνομα (Συνεισφορά 3), το αποδέχεται, καθώς γνωρίζει τη διαφορετική επιχειρηματική κουλτούρα των ΗΠΑ, λόγω των σπουδών του εκεί. Γι' αυτό, άλλωστε, έχει υιοθετήσει και το δυτικό όνομα «David» για τον ίδιο. Όταν, λοιπόν, ο Richardson τον αποκαλεί με το μικρό αλλά κινεζικό του όνομα «Hon-fai» νιώθει αμηχανία, καθώς το σύστημα ονομάτισης στην Κίνα είναι στενά συνυφασμένο με συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις και περιστάσεις. Ειδικότερα, τα άτομα έχουν μια ποικιλία ονομάτων (π.χ. σχολικών, παιδικών, χαϊδευτικών, οικογενειακών, δυτικών), τα οποία χρησιμοποιούν σε συγκεκριμένα περικείμενα. Στο πλαίσιο αυτό, το να αποκαλείται από ένα άγνωστο άτομο με το κινεζικό του όνομα «Hon-fai» προκαλεί στον Chu αμηχανία. Μάλιστα, το χαμόγελό του στο τέλος (Συνεισφορά 6) είναι ακριβώς μια περικειμενική δήλωση της αμηχανίας και όχι της ευχαρίστησής του, όπως το ερμηνεύει λανθασμένα ο Richardson.

3. Επικρίσεις για τη διαπολιτισμική επικοινωνία

Παρά το γεγονός πως η διαπολιτισμική επικοινωνία ορίστηκε εξ αρχής ως ένα ερευνητικό πεδίο με αντικείμενο την προώθηση της κατανόησης και του διαπολιτισμικού διαλόγου, έχει δεχθεί σημαντική κριτική τα τελευταία χρόνια πως έχει συμβάλει, αντίθετα, στην ενίσχυση των στερεοτύπων. Η μεγαλύτερη κριτική ασκήθηκε από τις Κριτικές Σπουδές Διαπολιτισμικής Επικοινωνίας, οι οποίες συγκροτήθηκαν ως αντίδραση στις παραδοσιακές προσεγγίσεις της διαπολιτισμικής επικοινωνίας (βλ. μεταξύ άλλων Halualani & Nakayama 2010).

Ένα βασικό αντικείμενο των επικρίσεων αυτών αναφέρεται στην απροβλημάτιστη περιγραφή του πολιτισμού ως ενός δεδομένου και αντικειμενικού συνόλου κοινωνικών χαρακτηριστικών ή ψυχολογικών τάσεων που κατέχουν τα μέλη μιας ομάδας (Halualani κ.ά. 2009). Μια τέτοια αντίληψη απηχεί ουσιοκρατικές οπτικές για την (πολιτισμική) ταυτότητα ως σταθερή και εγγενή ιδιότητα του ατόμου, η οποία έχει αντικατασταθεί τα τελευταία χρόνια από κατασκευαστικές οπτικές, οι οποίες αντιμετωπίζουν την ταυτότητα ως κάτι συνεχώς μεταβαλλόμενο και το οποίο οικοδομείται μέσω του λόγου, υπό την επιρροή του ρεύματος του κοινωνικού κονστρουξιονισμού/ της κοινωνικής κατασκευής (για τη σχετική συζήτηση, βλ. Αρχάκης & Τσάκωνα 2011). Η ουσιοκρατική αντίληψη για τον πολιτισμό επικρίθηκε ιδιαίτερα από την κριτική λογοαναλυτική προσέγγιση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας (βλ. Ενότητα 4.2. παρακάτω).

Ένα συναφές ζήτημα με το προηγούμενο είναι η *πραγματοποίηση* (reification) του πολιτισμού, δηλαδή η παραδοχή πως τα μέλη μιας πολιτισμικής ομάδας έχουν εσωτερική ομοιογένεια και συμπεριφέρονται με τρόπο διαφορετικό από άλλες ομάδες, κάτι που δημιουργεί διπολικές συγκρίσεις και αντιθέσεις (π.χ. μονοχρονικοί και πολυχρονικοί πολιτισμοί) και οδηγεί, τελικά, σε υπεργενικεύσεις και ενίσχυση των στερεοτύπων. Άλλωστε, η παρουσίαση των πολιτισμών «με όρους άσπρου-μαύρου, όχι μόνο δυσχεραίνει την κατανόησή τους, αλλά οδηγεί και αναπόφευκτα σε συγκρίσεις καλού-κακού» (Voropon & Singer 2002: 461).

Από την άλλη πλευρά, η ίδια η έννοια του «πολιτισμού», που διατρέχει το πεδίο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, είναι από μόνη της ένα μεγάλο πρόβλημα, καθώς υπάρχουν πολλοί και διαφορετικοί ορισμοί και διαστάσεις του πολιτισμού, όπως είναι η διάκριση μεταξύ μιας αισθητικής αντίληψης για τον πολιτισμό ως υψηλής κουλτούρας (π.χ. τέχνη, μουσική) και μιας κοινωνιολογικής ή ανθρωπολογικής αντίληψης για τον πολιτισμό ως πολιτισμικών στοιχείων της καθημερινότητας (π.χ. έθιμα, φαγητό, διαπροσωπικές σχέσεις, μοτίβα συμπεριφοράς) (για τη διάκριση αυτή, βλ. και Adaskou κ.ά. 1990). Όμως, το μεγαλύτερο πρόβλημα με την έννοια του πολιτισμού είναι πως

ταυτίζεται τις περισσότερες φορές —αν ανατρέξει κανείς/καμιά και στις έρευνες που παρουσιάστηκαν παραπάνω— με τις έννοιες του «έθνους» ή/και της «εθνότητας». Έτσι, η σχετική έρευνα υποστηρίζεται πως διακατέχεται από έναν «μεθοδολογικό εθνικισμό» που αποδέχεται τα έθνη ως αντικειμενικές και δεδομένες οντότητες εντός των οποίων αναπτύσσεται ένας πολιτισμός (Abu-Er-Rub κ.ά. 2019). Ο εθνικιστικός λόγος είναι άμεσα συνυφασμένος με τη συγκρότηση των δυτικών εθνών-κρατών και προωθεί την πολιτισμική και γλωσσική «καθαρότητα» στα όρια ενός έθνους-κράτους (Billig 1995· βλ. και Αρχάκης 2020). Η μεγαλύτερη κριτική στον μεθοδολογικό εθνικισμό έχει ασκηθεί από την υπερπολιτισμική προσέγγιση (βλ. Ενότητα 4.1. παρακάτω). Σύμφωνα με την Piller (2017), η ταύτιση των πολιτισμών (όπως και των γλωσσών) με τα έθνη στην έρευνα της διαπολιτισμικής επικοινωνίας οφείλεται στη μεγάλη ιδεολογική επίδραση που ασκεί ο εθνικιστικός λόγος, με αποτέλεσμα να μοιάζει αυτονόητο και «φυσικό» να μιλάμε, για παράδειγμα, για «ελληνική γλώσσα» και «ελληνικό πολιτισμό» (βλ. και Ono 2010).

Τέλος, ένα ακόμη ζήτημα που έχουν αναδείξει οι κριτικές προσεγγίσεις είναι η παραμέληση θεμάτων ισχύος που ανακύπτουν κατά τη διαπολιτισμική επικοινωνία, εφόσον συνήθως αυτή νοείται ως διεπίδραση μεταξύ (ισότιμων) μερών που διαφοροποιούνται απλώς πολιτισμικά (Halualani κ.ά. 2009). Ωστόσο, διαφορές που θεωρούνται «πολιτισμικές» συχνά υποκρύπτουν διαφορές ισχύος και αναπαράγουν κοινωνικές ανισότητες. Για παράδειγμα, οι μετανάστες/τριες από την Ινδία στη Βόρεια Καρολίνα έχουν προσπαθήσει να παρουσιαστούν ως μια διακριτή πολιτισμική ομάδα (π.χ. μέσω της συγκρότησης θρησκευτικών και πολιτισμικών συλλόγων), ώστε να αποφύγουν τις ρατσιστικές διακρίσεις που υφίστανται άλλες μειονοτικές ομάδες, όπως η αφροαμερικανική (Subramanian 2000). Έτσι, οι *λόγοι* (discourses) για την πολιτισμική διαφορά δεν είναι στην πραγματικότητα για τον πολιτισμό αλλά για σχέσεις κοινωνικών ανισοτήτων. Με άλλα λόγια, «ο πολιτισμός...δεν είναι μια ακόμη μεταβλητή...αλλά ένα πεδίο διαπάλης» (Martin & Nakayama 2000: 8). Συγκεκριμένα, οι πολιτισμοί διαφοροποιούνται μεταξύ τους μέσα σε συγκεκριμένα πλέγματα κοινωνικών δομών, υλικών συνθηκών και σχέσεων εξουσίας και, επομένως, μετατρέπονται σε πεδία σύγκρουσης αντιτιθέμενων συμφερόντων. Αλλά και οι μετααποικιακές προσεγγίσεις έχουν ασκήσει ανάλογη κριτική (βλ. Kubota 2012), καθώς ο τρόπος με τον οποίο συχνά περιγράφονται οι πολιτισμικές διαφορές στο πεδίο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας διαιώνουν μια αποικιοκρατική αντίληψη πολιτισμικής ανωτερότητας της Δύσης έναντι της Ανατολής, όπως οι διακρίσεις που είδαμε στην Ενότητα 2.1., για παράδειγμα, μεταξύ πολιτισμών υψηλού και χαμηλού περικειμένου.

4. Σύγχρονες προσεγγίσεις στη διαπολιτισμική επικοινωνία

4.1. Η υπερπολιτισμική προσέγγιση

Μια από τις σύγχρονες προσεγγίσεις που επιχειρούν να μελετήσουν τη διαπολιτισμική επικοινωνία ξεπερνώντας τους παραπάνω περιορισμούς είναι η προσέγγιση της *υπερπολιτισμικότητας* (transculturalism) σε αντίστιξη με την παραδοσιακή προσέγγιση της *διαπολιτισμικότητας* (interculturalism).⁶ Η υπερπολιτισμική οπτική (για την εισαγωγή της έννοιας, βλ. Monceri 2019, Welsch 1999 και για μια ανασκόπηση του πεδίου, βλ. Baker 2022) υποστηρίζει πως οι παραδοσιακοί όροι *διαπολιτισμικότητα* και *πολυπολιτισμικότητα* (multiculturalism) είναι προβληματικοί, καθώς συντηρούν την αντίληψη των ξεχωριστών και «ονοματισμένων» πολιτισμών, δηλαδή των κυρίαρχων ιδεολογικά αναγνωρισμένων πολιτισμών, που διεπιδρούν μεταξύ τους. Όμως, στα σύγχρονα κοινωνικά μεσοποιημένα⁷ και παγκοσμιοποιημένα περιβάλλοντα, αυτονόητες διασυνδέσεις μεταξύ μιας συγκεκριμένης γλώσσας, πολιτισμού και γεωγραφικού χώρου, ειδικά σε μια εθνική κλίμακα, δεν μπορούν να γίνουν. Για παράδειγμα, η αγγλική γλώσσα έχει αποσυνδεθεί από τις αγγλόφωνες κουλτούρες και κοινότητες (διαδικασία *απεδεφοποίησης*: deterritorialization) και αποτελεί πλέον μια παγκόσμια γλώσσα. Από την άλλη πλευρά, σε πολύγλωσσα περιβάλλοντα δεν είναι πάντα ξεκάθαρο «μεταξύ» ποιων γλωσσών και πολιτισμών βρίσκονται οι ομιλητές/ήτριες και μπορεί να μην είναι εύκολο να αναγνωριστεί μια συγκεκριμένη και μοναδική προέλευση για τις πολιτισμικές πρακτικές που χρησιμοποιούνται. Αντίστοιχα, η χρήση των ψηφιακών μέσων προϋποθέτει επίσης την υπέρβαση των διακριτών γλωσσών και πολιτισμών. Έτσι, δεν μπορούμε να μπούμε εύκολα στη διαδικασία της σύγκρισης διαφορετικών εθνικών πολιτισμικών προϊόντων, αλλά ούτε και να μιλήσουμε για μια ενιαία παγκόσμια κουλτούρα (φαινόμενο *μακντοναλντοποίησης*: McDonaldization, βλ. Ritzer 2013), όταν παρακολουθούμε, λόγου χάρη, τη «δανέζικη» σειρά *Borgen* στο Netflix ή βλέπουμε το «ελληνικό» *Survivor* ή *MasterChef*.

Η υπερπολιτισμική επικοινωνία, λοιπόν, αναφέρεται στην επικοινωνία κατά την οποία γίνεται υπέρβαση των πολιτισμικών ορίων. Έτσι, οι καθιερωμένες πολιτισμικές οριοθετήσεις γίνονται ασαφείς, καθώς μετασχηματίζονται, δημιουργώντας νέους κοινωνικούς χώρους και ταυτότητες. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Pennycook (2007: 6),

⁶ Για την απόδοση του όρου transculturalism, ακολουθούμε τη Δενδρινού (2004), ώστε να διατηρηθεί η διάκριση από τον όρο interculturalism, ο οποίος έχει καθιερωθεί στα ελληνικά ως «διαπολιτισμικότητα».

⁷ Η έννοια της *μεσοποίησης* (mediatization) έχει νοηματοδοτηθεί ποικιλοτρόπως (για μια σχετική συζήτηση, βλ. Androutsopoulos 2014). Εδώ νοείται ως διαδικασία που συνδέεται με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς λόγω της κυριαρχίας των ΜΜΕ σε πολλές όψεις της κοινωνικής ζωής (Lundby 2009).

οι υπερπολιτισμικές ροές δεν αναφέρονται απλώς στη διάδοση συγκεκριμένων πολιτισμικών μορφών που διαπερνούν τα όρια...αλλά κυρίως στις διαδικασίες δανεισμού, ανάμιξης, ανακατασκευής και επιστροφής, σε διαδικασίες εναλλακτικής πολιτισμικής παραγωγής.

Συνοψίζοντας, υποστηρίζεται πως η υπερπολιτισμική προσέγγιση αποτυπώνει καλύτερα τα σύγχρονα σύνθετα κοινωνικά περιβάλλοντα, αλλά ανοίγει και νέες προοπτικές για τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να σκεφτούμε και να ερευνήσουμε θέματα γλώσσας, πολιτισμού και επικοινωνίας, αποφεύγοντας τον μεθοδολογικό εθνικισμό, ο οποίος είναι βαθιά ριζωμένος στην έρευνα της διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

Στη γλωσσολογία, η υπερπολιτισμική οπτική έχει συνδεθεί με την έννοια της *διαγλωσσικότητας* (translanguaging), η οποία αναφέρεται στη χρήση όλου του γλωσσικού (αλλά και του ευρύτερου σημειωτικού) ρεπερτορίου των ομιλητών/ριών, το οποίο υπερβαίνει συγκεκριμένες εθνικές και πολιτικές συνοριακές οριοθετήσεις (π.χ. Garcia 2009, García & Li 2014). Με άλλα λόγια, η διαγλωσσικότητα αφορά έναν τρόπο σύνθεσης και «διαλόγου» ανάμεσα σε διαφορετικές γλώσσες, μέσω του οποίου ενισχύονται οι επικοινωνιακές λειτουργίες του μηνύματος (Τσοκαλίδου 2018). Αποτελεί μια γλωσσική στρατηγική που επιστρατεύουν συχνά τα δίγλωσσα άτομα, με σκοπό να αποδώσουν νόημα και να ερμηνεύσουν καλύτερα τον «διγλωσσικό» τους κόσμο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που παραθέτει η Τσοκαλίδου (2017: 309): «τι τατσι πας ποσαχρονον πιο χρομα σουαρεσι πιοπολί», το οποίο γράφτηκε σε μια ζωγραφιά που συνέθεσε μια μικρή μαθήτρια αλβανικής καταγωγής. Στο μήνυμα αυτό, η μαθήτρια συνδυάζει το ελληνικό με στοιχεία του λατινικού αλφαβήτου (που χρησιμοποιείται στην αγγλική αλλά και στην αλβανική γλώσσα), ώστε να επικοινωνήσει γραπτά ανακαλώντας τις γνώσεις που έχει μέχρι στιγμής κατακτήσει στην ελληνική γλώσσα, αλλά και στις συμβάσεις του γραπτού λόγου ευρύτερα (π.χ. δεν διαχωρίζει «σωστά» τις λέξεις μεταξύ τους).

Όμως, η διαγλωσσικότητα δεν αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο του λόγου των δίγλωσσων ατόμων αλλά χρησιμοποιείται και σε «μονόγλωσσα» περιβάλλοντα. Για παράδειγμα, οι σύγχρονες εμπορικές επιγραφές αντλούν συχνά γλωσσικά στοιχεία (π.χ. επιθήματα, άρθρα, σημεία στίξης) από τα αγγλικά ή άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, διαμορφώνοντας μια *παγκόσμια ποικιλία* (globalese: Jaworski 2015), την οποία βρίσκουμε στο γλωσσικό τοπίο των σύγχρονων αεροδρομίων, εμπορικών κέντρων και μεγάλων πόλεων, οικοδομώντας μια ελίτ κοσμοπολιτική ταυτότητα, καθώς προϋποθέτει τη γνώση των ισχυρών ευρωπαϊκών γλωσσών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της παγκόσμιας ποικιλίας αποτελεί η ελληνική επωνυμία λευκών ειδών *Das Home* (που συνδυάζει το γερμανικό οριστικό άρθρο *das* με το ουσιαστικό *home* στα αγγλικά) ή το όνομα *Im Wood* ενός καταστήματος με ξύλινα έπιπλα στη Θεσσαλονίκη (που πάλι συνδυάζει τη αγγλική λέξη *wood* με

την πρόθεση *in*, που υπάρχει στα αγγλικά και στα γερμανικά συν το μόρφημα της γερμανικής δοτικής πτώσης *m*). Ένα πιο σύνθετο διαγλωσσικό παράδειγμα εμπορικής επωνυμίας, τέλος, αποτελεί η πανελλαδική αλυσίδα αρτοποιημάτων (με εξειδίκευση στα κουλούρια) *Mon Kooloor*⁸, η οποία συνδυάζει τη γαλλική κτητική αντωνυμία *mon* με μια γραφηματική παραλλαγή της αγγλικής λέξης *cool* συν τη μη υπαρκτή κατάληξη *-oor*, που, όμως, αν διαβαστεί μαζί με το *kool* στα ελληνικά ακούγεται ως «κουλούρ» (δηλ. παραπέμπει στο κουλούρι).

Η διαγλωσσική οπτική απηχείται και στην ευρωπαϊκή γλωσσική πολιτική (Council of Europe 2006), η οποία προωθεί την έννοια της *πολλαπλογλωσσίας* (plurilingualism) σε αντίστιξη με την πιο παραδοσιακή έννοια της *πολυγλωσσίας* (multilingualism). Ειδικότερα, η *πολλαπλογλωσσία* αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να αξιοποιεί με τρόπο ευέλικτο, δημιουργικό και αποτελεσματικό όλο το γλωσσικό του απόθεμα ανάλογα με τις επικοινωνιακές συνθήκες. Σε αντίθεση, επομένως, με την *πολυγλωσσία*, η οποία αναφέρεται στη(ν) (ιδεατά άριστη) γνώση ενός αριθμού ξεχωριστών γλωσσών, οι οποίες εναλλάσσονται ανά επικοινωνιακή περίσταση ή/και ομιλητή/ήτρια, η *πολλαπλογλωσσία* προϋποθέτει την ανάπτυξη μιας ευρείας επικοινωνιακής ικανότητας, στην οποία συνεισφέρει ολόκληρη η γλωσσική γνώση και εμπειρία του ατόμου, καθώς οι γλώσσες (ανεξάρτητα με τον βαθμό επάρκειας που έχει ένα άτομο σε αυτές) αλληλοσυσχετίζονται και αλληλεπιδρούν ανάλογα με τις εκάστοτε επικοινωνιακές συνθήκες. Επομένως, η *πολλαπλογλωσσία* αναφέρεται σε μια διαδικασία διαρκούς γλωσσικής εκμάθησης, όπου το άτομο διευρύνει συνεχώς τις εμπειρίες του σε σχέση με τις γλώσσες και τα πολιτισμικά τους περικείμενα.

4.2. Η κριτική λογοαναλυτική προσέγγιση

Παρά το γεγονός ότι το σύγχρονο κοινωνικό περιβάλλον επιτάσσει να δούμε τη διαπολιτισμικότητα από μια υπερπολιτισμική προσέγγιση, δηλαδή υπερβαίνοντας τα περιχαρακωμένα εθνικά σύνορα, αυτό προσκρούει στην κυριαρχία του εθνικιστικού λόγου, που παρουσιάζει ως αυτονόητα και «φυσικά» τα εθνικά σύνορα και τη γλωσσική και πολιτισμική ομοιογένεια εντός ενός έθνους-κράτους. Επομένως, η αντιμετώπιση των εθνικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων και διαφορών ως ιδεολογικών κατασκευών του λόγου, παρά ως αντικειμενικών και δεδομένων οντοτήτων, μπορεί να αναδείξει το πότε και πώς συγκροτούνται αυτές οι ταυτότητες στον λόγο, καθώς και τον ρόλο των σχέσεων εξουσίας που εμπλέκονται στον τρόπο κατασκευής τους. Η κατασκευαστική οπτική του λόγου στη γλωσσολογία έχει συνδεθεί με το ρεύμα της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, όπως προτάθηκε από τον Norman Fairclough, τον Teun van Dijk και τη Ruth Wodak (για μια χαρτογράφηση του

⁸ Βλ. <https://monkooloor.gr>

πεδίου στα ελληνικά, βλ. Μπουκάλα & Στάμου 2020). Στη διαπολιτισμική επικοινωνία, η κριτική λογοαναλυτική προσέγγιση εκπροσωπείται από τη λεγόμενη *διαλογική* (interdiscourse) παράδοση και αποτελεί «την πιο πρόσφατη προσθήκη στο πεδίο» (Piller 2007α: 209), η οποία παραμερίζει οποιεσδήποτε εκ των προτέρων έννοιες συμμετοχής σε ομάδες και ταυτότητας και εξετάζει, αντίθετα, πώς και κάτω από ποιες συνθήκες έννοιες όπως ο πολιτισμός παράγονται από τους/τις συμμετέχοντες/ουσες ως συναφείς κατηγορίες για διαπροσωπική ιδεολογική διαπραγμάτευση (Scollon & Scollon 2001β: 544).

Επομένως, από μια κριτική λογοαναλυτική σκοπιά, «ο πολιτισμός δεν είναι κάτι που έχουμε —ένα χαρακτηριστικό— αλλά κάτι που κάνουμε —μία επιτέλεση» (Piller 2017: 10). Σε αυτό το πλαίσιο, η έρευνα στη διαπολιτισμική επικοινωνία στρέφεται στην κριτική ανάλυση των κυρίαρχων λόγων μέσω των οποίων κατασκευάζονται οι πολιτισμικές ταυτότητες και διαφορές σε συγκεκριμένα περικείμενα. Ένας τέτοιος κυρίαρχος λόγος, όπως προαναφέρθηκε, είναι ο εθνικιστικός λόγος, στον οποίο κοινωνικοποιούμαστε, όχι μόνο μέσω επίσημων ιδεολογικών μηχανισμών (π.χ. εθνικές επέτειοι, σχολική ιστορία, παρελάσεις), αλλά κυρίως μέσα από καθημερινές και τετριμμένες κοινωνικές πρακτικές, οι οποίες επιβεβαιώνουν συνεχώς την «κοινή» εθνική μας ταυτότητα. Τέτοιες πρακτικές είναι, για παράδειγμα, η εθνική σημαία έξω από τα δημόσια κτίρια, το τηλεοπτικό δελτίο καιρού που απεικονίζει τον χάρτη μιας χώρας, αθλητικά γεγονότα με τη συμμετοχή «εθνικών» ομάδων ή ο διαχωρισμός των ειδήσεων σε «νέα του εσωτερικού» και «νέα του εξωτερικού». Αυτές οι καθιερωμένες πρακτικές ρουτίνας φυσικοποιούν τις εθνικές ταυτότητες γιατί δεν τις συνειδητοποιούμε, αναπαράγοντας αυτό που ο Billig (1995) αποκαλεί *κοινότοπο εθνικισμό* (banal nationalism). Με τη συνεχή υπενθύμιση της εθνικής ταυτότητας μέσω των πρακτικών του κοινότοπου εθνικισμού, συγκροτείται η έννοια του έθνους ως μιας *φαντασιακής κοινότητας* (imagined community: Anderson 1983: 15), δηλαδή μιας κοινωνικά κατασκευασμένης κοινότητας, στην οποία φανταζόμαστε ότι συν-ανήκουμε με άλλα άτομα, αν και ποτέ δεν θα έχουμε την ευκαιρία «να τα συναντήσουμε ή να τα ακούσουμε».

Ένα παράδειγμα εφαρμογής της κριτικής λογοαναλυτικής προσέγγισης στη διαπολιτισμική επικοινωνία είναι η έρευνα της Piller (2007β) σε ιστότοπους για εύρεση νύφης από το εξωτερικό. Σύμφωνα με την ανάλυσή της, ανιχνεύονται τέσσερις βασικές κατηγορίες ταυτότητας. Πρώτον, είναι οι «δυτικοί άνδρες, οι οποίοι ψάχνουν νύφη. Δεύτερον, είναι οι «μη δυτικές γυναίκες», οι οποίες διαφοροποιούνται στη βάση της εθνικότητάς τους (π.χ. «Φιλιπινέζες», «Ρωσίδες», «Κολομβιανές»), αλλά ταυτόχρονα μοιράζονται τις ίδιες παραδοσιακές «θηλυκές» αξίες (π.χ. ομορφιά, υπακοή). Τρίτον, είναι οι «δυτικές γυναίκες», οι οποίες δεν ικανοποιούν τους δυτικούς άνδρες, καθώς είναι μη ελκυστικές, εγωίστριες, επιθετικές κ.ά. Τέταρτον, είναι οι «μη δυτικοί άνδρες», οι οποίοι, όταν εμφανίζονται στα κείμενα, επίσης κατασκευάζονται ως μη κατάλληλοι

σύζυγοι για διάφορους λόγους (π.χ. ποτό, τζόγος). Σύμφωνα με την Piller, οι ιστότοποι αποτυπώνουν τη διεθνή οικονομική μετανάστευση προς την εύπορη Δύση, η οποία έχει έμφυλα χαρακτηριστικά. Στο πλαίσιο αυτό, οι μετανάστριες αναλαμβάνουν «γυναικείες» δουλειές (π.χ. φροντίδα παιδιών, ηλικιωμένων, σεξεργασία) ή συνδυάζουν όλα αυτά μαζί ως «σύζυγοι» δυτικών ανδρών.

Από την άλλη, οι Thurlow & Jaworski (2010) μελέτησαν τις αναπαραστάσεις των τοπικών γλωσσών σε βρετανικές τηλεοπτικές ταξιδιωτικές εκπομπές. Αν και οι ντόπιοι κάτοικοι απεικονίζονται να χρησιμοποιούν αγγλικά με τους/τις παρουσιαστές/τριες των εκπομπών, οι παρουσιαστές/τριες αναπαρίστανται να αλληλεπιδρούν σε κάποιες περιπτώσεις με άτομα που μιλούν στην τοπική γλώσσα ή να χρησιμοποιούν οι ίδιοι/ες φράσεις από την τοπική γλώσσα. Οι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα πως οι εκπομπές κατασκευάζουν τα αγγλικά ως παγκόσμια γλώσσα, ενώ οι τοπικές γλώσσες αξιοποιούνται ως μέσο εξωτικοποίησης, προσφέροντας ένα «τοπικό χρώμα» στις εκπομπές και απηχώντας μια νεοαποικιακή οπτική για τη διαπολιτισμική επαφή με το «άλλο».

Ένα ακόμη παράδειγμα της κριτικής λογοαναλυτικής προσέγγισης στο ελληνικό περικείμενο είναι η έρευνά μου (βλ. Στάμιου 2020) αναφορικά με το πώς κατασκευάζονται εκδοχές της γερμανικότητας σε ποικίλες πτυχές του λόγου της μαζικής κουλτούρας στην Ελλάδα της κρίσης (π.χ. ενημερωδιασκεδαστικούς ιστότοπους, ειδησεογραφικές συνεντεύξεις, τηλεοπτική μυθοπλασία, προωθητικό υλικό ιστότοπων κέντρων ξένων γλωσσών, μέσα κοινωνικής δικτύωσης). Εκκινώντας από μια κατασκευαστική και σχεσιακή αντίληψη για τις ταυτότητες ως διαδικασίες του λόγου που διαμορφώνονται μέσα από ένα δίκτυο σχέσεων ομοιότητας και διαφοράς, δηλαδή διάκρισης του εαυτού από το «άλλο», η έρευνα φωτίζει ταυτόχρονα τους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζεται και η ελληνικότητα (σε σχέση με τη γερμανικότητα).

Όπως διαπιστώθηκε από την ανάλυση των κειμένων, η γερμανικότητα φαίνεται να συνδέεται στον ελληνικό δημόσιο λόγο με το πολιτικό παρόν όπου τοποθετείται η έρευνα (δηλ. τον πολιτικό ρόλο της Γερμανίας στην ελληνική οικονομική κρίση), αλλά κυρίως με το πολιτικό παρελθόν (δηλ. τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη γερμανική κατοχή). Αυτό συμπυκνώνεται στη φράση μιας συνεντευξιαζόμενης στον ιστότοπο *Vice*: «όταν λέμε Γερμανία σκέφτομαι ‘Μέρκελ’, ‘μνημόνιο’ και ‘Χίτλερ’»⁹. Η αρνητική εικόνα για τη Γερμανία συμπληρώνεται από θετικές αναφορές σε πολλά κείμενα αναφορικά με την ισχυρή οικονομία και εκπαίδευση ή την υψηλή διανοήση και τέχνη, όπως διαβάζουμε στο ίδιο άρθρο από τον ιστότοπο *Vice*:

⁹ Βλ. <https://www.vice.com/el/article/78z5ay/poia-einai-i-gnwmi-pou-exoun-oi-neoi-ellines-gia-ti-germania>

Επίσης τα πράγματα που παράγονται στη Γερμανία έχουν πολύ καλή ποιότητα και ξέρεις ότι ακόμα κι ένα μπλέντερ να αγοράσεις αν είναι από τη Γερμανία θα είναι καλό.

Ωστόσο, οι δύο εθνικές ταυτότητες οικοδομούνται στα κείμενα κυρίως μέσω της εστίασης σε μοτίβα νοοτροπίας και συμπεριφοράς που κατασκευάζονται ως τυπικά γνωρίσματα των δύο εθνικών ομάδων. Έτσι, η γερμανικότητα συνδέεται κυρίως με θετικά χαρακτηριστικά στη νοοτροπία (π.χ. τάξη, οργάνωση) και αρνητικά χαρακτηριστικά στις διαπροσωπικές σχέσεις (π.χ. ψυχρότητα). Αντίθετα, η ελληνική ομάδα συνδέεται με αρνητικές αξίες ως προς τη νοοτροπία (π.χ. έλλειψη οργάνωσης, ανευθυνότητα, διαφθορά), αλλά με θετικές αξίες ως προς τις διαπροσωπικές σχέσεις (π.χ. φιλικότητα). Αυτά τα χαρακτηριστικά αποτυπώνουν ευρέως διαδεδομένες αντιλήψεις με τις οποίες είναι γενικά συνδεδεμένος ο ευρωπαϊκός Βορράς σε αντίθεση με τον ευρωπαϊκό Νότο (Ntamproudi 2014), αλλά απηγούν και στερεότυπα με τα οποία τείνουν να συνδέονται ομάδες με διαφορά ισχύος. Ειδικότερα, σύμφωνα με τη θεωρία των Cuddy κ.ά. (2008), οι ομάδες με υψηλό κοινωνικό κύρος (βλ. Γερμανία) τείνουν να αξιολογούνται θετικά ως προς τον πόλο της επάρκειας/ικανότητας (στην περίπτωσή μας, π.χ. τάξη, οργάνωση) και αρνητικά ως προς τον πόλο της εγγύτητας/ζεστασιάς (στην περίπτωσή μας, π.χ. ψυχρότητα). Αντίθετα, στις χαμηλού κύρους ομάδες (βλ. Ελλάδα), η θετική διάσταση της εγγύτητας/ζεστασιάς (στην περίπτωσή μας, π.χ. φιλικότητα) λειτουργεί αντισταθμιστικά με την αρνητική διάσταση της χαμηλής επάρκειας/ικανότητας (στην περίπτωσή μας, π.χ. έλλειψη οργάνωσης, ανευθυνότητα, διαφθορά) που τους αποδίδεται.

Το ζήτημα της διαφοράς ισχύος μεταξύ των δύο εθνικών ομάδων αποτυπώνεται και στον τρόπο με τον οποίο τα διαφορετικά μοτίβα νοοτροπίας και συμπεριφοράς που συμβατικά τους αποδίδονται ερμηνεύονται στα υπό ανάλυση κείμενα. Συγκεκριμένα, τα γνωρίσματα αυτά αναπαρίστανται ως στοιχεία που θεμελιώνουν τις έντονες πολιτισμικές αντιθέσεις που θεωρείται πως χωρίζουν τις δύο χώρες, οι οποίες πραγματώνονται με συνδεδεμένα αντίθεσης (π.χ. «Οι μεν έχουν υπερτροφικά εγώ [...] οι δε θεωρούν [...]», «[...] ενώ οι Έλληνες, ακριβώς το αντίθετο», «οι Έλληνες πάλι [...]», «από την άλλη πλευρά [...]», «αντίθετα [...]). Επίσης, εκφράζονται από τις αντώνυμες λέξεις / αντιθετικά χαρακτηριστικά νοοτροπίας που αποδίδονται στις δύο ταυτότητες:

οι Γερμανοί περιφρονούν όποιον ζει εύκολη ζωή [...] ενώ οι Έλληνες, ακριβώς το αντίθετο: τον ζηλεύουν

υπεραναπληρώνουν κάνοντας αυστηρή αυτοκριτική. Οι Έλληνες, πάλι, νομίζουν ότι όλος ο κόσμος τους χρωστάει¹⁰.

Σε κάποιες περιπτώσεις, αυτές οι πολιτισμικές αντιθέσεις αναπαρίστανται να δημιουργούν δυσκολίες στα ίδια τα άτομα που τις κατέχουν λόγω της μεικτής τους καταγωγής, όπως δηλώνει σε συνέντευξή της η Ελληνογερμανίδα ηθοποιός Βίκυ Βολιώτη:

όταν μπήκα στο θέατρο δεν μπορούσα να συμβιβαστώ με διάφορα πράγματα που ήταν συνήθη στην ελληνική κοινωνία αλλά που εγώ τα είχα μάθει αλλιώς. Όπως η ασυνέπεια, που τελικά δεν είναι και τόσο τρομερό. Εγώ στην αρχή το βίωνα πολύ δύσκολα, δραματικά. Με τον καιρό κατάλαβα ότι δεν είναι και τόσο σημαντικό [...] ¹¹

Το σημαντικότερο, όμως, είναι πως οι πολιτισμικές αντιθέσεις μεταξύ των δύο εθνικών ομάδων υποκρύπτουν ορισμένες φορές στον λόγο μια σύγκριση, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα οφείλει να αντιμετωπίζει ως υπόδειγμα τη Γερμανία:

νομίζω πρέπει να τους βλέπουμε και να παίρνουμε παράδειγμα στην οργάνωση, τη συνέπειά τους, στην αυστηρότητα των κανόνων τους και στον τρόπο που χειρίζονται τα οικονομικά τους [...] ¹²

Οι παραπάνω αναπαραστάσεις της γερμανικότητας και της ελληνικότητας έχουν αντίκτυπο σε ιδεολογικό επίπεδο, εφόσον τοποθετούνται στο περικείμενο της οικονομικής κρίσης και επικεντρώνονται στα (συγκεκριμένα) πολιτισμικά χαρακτηριστικά των δύο εθνικών ομάδων, τα οποία φυσικοποιούνται ως η «ουσία» τους, μέσω της αυτούσιας μεταφοράς τους στις αντίστοιχες γλώσσες:

άλλωστε για τους Γερμανούς η τάξη (Ordnung) είναι ό,τι για τους Έλληνες το φιλότιμο.¹³

Έτσι,

η οικονομική κρίση παρουσιάζεται απλώς ως ζήτημα πολιτισμικών αποκλίσεων μεταξύ του «ανοργάνωτου» και «διεφθαρμένου» Νότου/Ελλάδας και του «πειθαρχημένου» και «οργανωμένου» Βορρά/Γερμανίας (Στάμου 2020: 306).

¹⁰ Βλ. <https://www.ladylike.gr/opinions/12-1-logoi-giati-oi-germanoι-de-tha-katalavoy-n-pote-toys-ellhnes-kai-to-antistrofo/>

¹¹ Βλ. <https://www.bovary.gr/oramatistes/8393/den-eiha-pote-tin-agonia-na-kyoforiso-oyte-tha-moy-moiazei-paidi-moy-katholoy>

¹² Βλ. <https://www.ladylike.gr/opinions/12-1-logoi-giati-oi-germanoι-de-tha-katalavoy-n-pote-toys-ellhnes-kai-to-antistrofo/>

¹³ Βλ. <https://www.tovima.gr/2013/04/12/world/stereotypa-gia-toys-ellines-kai-toys-germanoys>

Τέλος, διαπιστώνονται και αποκλίσεις μεταξύ των κειμένων, που οφείλονται στις διαφορετικές θεματικές στις οποίες αναδύονται οι δύο εθνικές ταυτότητες. Για παράδειγμα, η σύνδεση της Γερμανίας με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή στην Ελλάδα *διαγράφεται* (erasure: Irvine & Gal 2000), όταν η ιδεολογική στόχευση απαιτεί την οικοδόμηση «θετικών» εικόνων για τη Γερμανία, όπως είναι το προωθητικό υλικό του κέντρου εκμάθησης ξένων γλωσσών *So Easy*¹⁴, όπου η γερμανικότητα συνδέεται με την υψηλή διανοήση ή το εμπόριο:

Και μην ξεχνάμε!! Η γερμανική γλώσσα φημίζεται για τον πολιτισμικό της πλούτο στη λογοτεχνία και τη μουσική: Goethe, Kant, Nietzsche, Einstein Brecht, Bach, Beethoven.

Η Γερμανία είναι η χώρα με τις μεγαλύτερες επενδύσεις στην Ελλάδα και ο σημαντικότερος εμπορικός εταίρος της.

¹⁴ <https://soeasy.gr/enilikes/germanika-gia-enilikes/>

5. Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να χαρτογραφηθεί το ερευνητικό αντικείμενο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Όπως διαπιστώθηκε, το πεδίο αυτό, που είναι από τη φύση του διεπιστημονικό, χαρακτηρίζεται από μεγάλη ετερογένεια. Στην πρώιμη φάση του, δόθηκε ελάχιστη προσοχή σε γλωσσικές όψεις της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, καθώς αναπτύχθηκε κυρίως στο πλαίσιο της ψυχολογίας, της διοίκησης επιχειρήσεων και των σπουδών επικοινωνίας και είχε έναν έντονα πρακτικό προσανατολισμό. Στη γλωσσολογία, συνδέθηκε κυρίως με την αντιπαραθετική/συγκριτική και τη διεπιδραστική (κοινωνιογλωσσολογική) παράδοση. Ακόμη, ως αντικείμενο, έχει δεχθεί σημαντική κριτική πως έχει συμβάλει, στην πραγματικότητα, στην ενίσχυση των στερεοτύπων που προσπαθεί να αντιπαλέψει (π.χ. ουσιοκρατική αντίληψη για τον πολιτισμό, μεθοδολογικός εθνικισμός).

Παρά το γεγονός πως τα τελευταία χρόνια, σύγχρονες προσεγγίσεις στη διαπολιτισμική επικοινωνία, όπως η υπερπολιτισμική και η κριτική λογοαναλυτική προσέγγιση, επιχειρούν να ξεπεράσουν τους περιορισμούς που έχουν αναδειχθεί, παραμένουν αρκετά ακόμη ανοιχτά ερωτήματα. Αναφορικά με την υπερπολιτισμική προσέγγιση, ένα κεντρικό ζήτημα είναι αν η υπέρβαση των περιχαρακωμένων εθνικών συνόρων μέσω της οποίας προτείνει να δούμε σήμερα τη «διαπολιτισμικότητα» είναι πράγματι μόνο ένα «πρόσφατο» αποτέλεσμα του σύγχρονου μεσοποιημένου και παγκοσμιοποιημένου κοινωνικού περιβάλλοντος και δεν υπήρχε και πριν την οριοθέτηση των «ομοιογενών» εθνών-κρατών στο πλαίσιο της νεωτερικότητας (βλ. Billig 1995). Με άλλα λόγια, είναι όντως ο κόσμος μας πιο «ρευστός» σήμερα (βλ. και την έννοια της «ρευστής ζωής» του Bauman 2005) ή τα διαθέσιμα εννοιολογικά εργαλεία μάς επιτρέπουν να συλλάβουμε καλύτερα τη(ν) (εγγενή) του ρευστότητα;

Από την άλλη πλευρά, η υπερπολιτισμική οπτική προσκρούει στην «πραγματικότητα», την οποία συνεχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε με αυτονόητο τρόπο ως πολιτισμικά και εθνικά οριοθετημένα, υπό την επιρροή της ηγεμονίας του εθνικιστικού λόγου, όπως είναι οι πρακτικές του κοινότοπου εθνικισμού. Στο πλαίσιο αυτό, η κριτική λογοαναλυτική προσέγγιση επιχειρεί την κριτική ανάλυση του εθνικιστικού και των άλλων κυρίαρχων λόγων μέσω των οποίων κατασκευάζονται οι πολιτισμικές ταυτότητες και διαφορές σε συγκεκριμένα περικείμενα. Παρά το γεγονός, όμως, πως, υπό το πρίσμα της κριτικής λογοαναλυτικής πρόσεγγισης, οι πολιτισμοί δεν αντιμετωπίζονται ως «αντικειμενικές πραγματικότητες» αλλά ως κατασκευές του λόγου, σε ποιον βαθμό και εμείς ως ερευνήτριες και ερευνητές μπορούμε να αντισταθούμε στον κυρίαρχο εθνικιστικό λόγο, όταν μελετάμε και γράφουμε για τη «διαπολιτισμική επικοινωνία»; Για παράδειγμα, πόσο συμβάλλουμε

στην αναπαραγωγή των πολιτισμικών διπόλων όταν αναλύουμε κατασκευές της «γερμανικότητας» και της «ελληνικότητας»; Δεν συνεισφέρουμε στην επιβεβαίωση μιας γλώσσας ή ενός πολιτισμού ως «αληθινών» και «πραγματικών» μέσα από πανεπιστημιακά Τμήματα, όπως είναι τα Τμήματα της «αγγλικής» ή της «γερμανικής» φιλολογίας ή μέσα από αναγνωρισμένα ακαδημαϊκά και ερευνητικά αντικείμενα, όπως η «διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης/ξένης γλώσσας»; Από την άλλη, πώς θα αποφύγουμε τη χρήση τέτοιων καθιερωμένων όρων, ειδικά αν η διακριτότητα των γλωσσικών και πολιτισμικών πόρων αποτελεί την τεκμηριωμένη «πραγματικότητα» όσων εμπλέκονται σε αυτές τις διαδικασίες;¹⁵ Προφανώς, τα ζητήματα που τέθηκαν εδώ είναι ιδιαίτερα σύνθετα και δεν επιδέχονται εύκολων λύσεων και απαντήσεων. Όμως, μέσω της κριτικής επίγνωσης πως οι «γλώσσες», οι «πολιτισμοί» και οι «ταυτότητες» δεν είναι αντικειμενικές οντότητες, αλλά αποτελούν ιδεολογικές κατασκευές του λόγου, στις οποίες εμπλέκονται σχέσεις ισχύος, μπορεί να αναδειχθεί η εκάστοτε περικειμενική τους σημασία από την οπτική των ατόμων που τις χρησιμοποιούν, αλλά και να επιτευχθεί μια προσπάθεια ανασηματοδότησής τους.¹⁶

¹⁵ Για παράδειγμα, όπως αναδεικνύει η κριτική στην αντιμετώπιση της μεικτής χρήσης κωδίκων ως φαινομένων διαγλωσσικότητας, η υπερπολιτισμική οπτική δεν αποτελεί αναγκαστικά και πάντοτε την πραγματικότητα των δίγλωσσων ατόμων. Άλλοτε, οι εναλλασσόμενοι γλωσσικοί κώδικες ερμηνεύονται ακριβώς για τη διακριτότητά τους και άλλοτε όντως χρησιμοποιούνται μονογλωσσικά (βλ. Auer υπό δημοσίευση).

¹⁶ Θερμές ευχαριστίες στον αξιολογητή/την αξιολογήτρια για την επισήμανση αυτή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχάκης, Α. (2020). *Από τον εθνικό στον μετα-εθνικό λόγο: Μεταναστευτικές ταυτότητες και κριτική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Αρχάκης, Α. & Τσάκωνα, Β. (2011). *Ταυτότητες, αφηγήσεις και γλωσσική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Abu-Er-Rub, L., Brosius, C., Meurer, S., Panagiotopoulos, D., & Richter, S. (Eds.) (2019). *Engaging transculturality: Concepts, key terms, case studies*. London: Routledge.
- Adaskou, K., Britten, D., & Fahsi, B. (1990). Design decisions on the cultural content of a secondary English course for Morocco. *ELT Journal*, 44(1), 3-10
- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Androutsopoulos, J. (2014). Mediatization and sociolinguistic change. Key concepts, research traditions, open issues. In J. Androutsopoulos (Ed.), *Mediatization and sociolinguistic change* (pp. 3-48). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Auer, P. (υπό δημοσίευση). ‘Translanguaging’ or ‘doing languages’? Multilingual practices and the notion of ‘codes’. In J. MacSwan (Ed.), *Multilingual perspectives on translanguaging*. Bristol: Multilingual Matters.
- Baker, W. (2022). From intercultural to transcultural communication. *Language and Intercultural Communication* 22, 280-293.
- Bauman, Z. (2005). *Liquid life*. Cambridge: Polity Press.
- Bella, S. (2011) Mitigation and politeness in Greek invitation refusals: Effects of length of residence in the target community and intensity of interaction on non-native speakers’ performance. *Journal of Pragmatics*, 43, 1718-1740.
- Bella, S. & Sifianou, M. (2012). Greek student e-mail requests to faculty members. In L. Ruiz de Zarobe & Y. Ruiz de Zarobe (Eds.), *Speech acts and politeness across languages and cultures* (pp. 89-113). Bern: Peter Lang.

- Bernstein, B. (1971). *Class, codes and control: Theoretical studies towards a sociology of language*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Connor, U. (1996). *Contrastive rhetoric: Cross-cultural aspects of second-language writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Council of Europe (2006). *Plurilingual education in Europe: 50 years of international co-operation*. Retrieved February 2022 from https://www.ecml.at/Portals/1/documents/CoE-documents/plurinlingualeducation_en.pdf?ver=2017-02-07-160535-763&ver=2017-02-07-160535-763
- Cuddy, C. J.A., Fiske, T.S., & Glick, P. (2008). Warmth and competence as universal dimensions of social perception: The stereotype content model and the BIAS map. *Advances in Experimental Social Psychology*, 40, 62-137.
- Δενδρινού, Β. (2004). Πολυγλωσσικός γραμματισμός στην Ε.Ε.: Εναλλακτικά προγράμματα ξενόγλωσσης εκπαίδευσης. Στο Β. Δενδρινού & Β. Μητσικοπούλου (Επιμ.), *Πολιτικές γλωσσικού πλουραλισμού και ξενόγλωσση εκπαίδευση στην Ευρώπη* (σελ. 47-59). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- García, O. (2009). *Bilingual education in the 21st century: A global perspective*. Oxford: Blackwell.
- Garcia, O. & Li W. (2014). *Translanguaging: Language, bilingualism and education*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gudykunst, W.B. & Kim, Y.Y. (2002). *Communicating with strangers: An approach to intercultural communication*. New York: McGraw Hill.
- Gumperz, J. J. (1982). *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumperz, J.J. & Cook-Gumperz, J. (2012). Interactional sociolinguistics: Perspectives on intercultural communication. In C.B. Paulston, S.F. Kiesling, & E.S. Rangel (Eds.), *The handbook of intercultural discourse and communication* (pp. 63-76). Oxford: Blackwell.
- Hall, E.T. (1959) *The silent language*. New York: Doubleday.
- Hall, E.T. (1966) *The hidden dimension*. New York: Doubleday.

- Hall, E.T. (1981) *Beyond culture*. New York: Anchor Books.
- Hall, E.T. & Hall, M.R. (1987). *Hidden differences: Doing business with the Japanese*. New York: Anchor Books.
- Halualani, R.T., Mendoza, S.L., & Drzewiecka, J.A. (2009) Critical junctures in intercultural communication studies: A review. *The Review of Communication Journal*, 9(1), 17-35.
- Halualani, R.T. & Nakayama, T.K. (2010) Critical Intercultural Communication Studies: At a crossroads. In T.K. Nakayama & R.T. Halualani (Eds.), *The handbook of critical intercultural communication* (pp.1-16). Oxford: Blackwell.
- Hofstede, G.H. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd edn.). Thousands Oaks, CA: Sage.
- Holmes, J. & Stubbe, M. (2003). "Feminine" workplaces: Stereotypes and reality. In J. Holmes & M. Meyerhoff (Eds.), *The handbook of language and gender* (pp. 573-599). Malden, MA: Blackwell.
- Inda, J.I. & Rosaldo, R. (Eds.) (2002) *The anthropology of globalization: A reader*. Oxford: Blackwell.
- Irvine, J.T. & Gal, S. (2000). Language ideology and linguistic differentiation. In P. Kroskrity (Ed.), *Regimes of language: Ideologies, politics, and identities* (pp. 35-83). Oxford: Currey.
- Jaworski, A. (2015). Globalese: A new visual-linguistic register. *Social Semiotics*, 25(2), 217-235.
- Kaplan, R.B. (1966). Cultural thought patterns in inter-cultural education. *Language Learning*, 16, 1-20.
- Kasper, G. & Blum-Kulka, S. (1993). *Interlanguage pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Kubota, R. (2010). Cross-cultural perspectives on writing: Contrastive rhetoric. In N.H. Hornberger & S.L. McKay (Eds.), *Sociolinguistics and language education* (pp. 265-289). Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Kubota, R. (2012). Critical approaches to intercultural discourse and communication. In C.B. Paulston, S.F. Kiesling, & E.S. Rangel (Eds.), *The handbook of intercultural discourse and communication* (pp. 90-109). Oxford: Blackwell.

- Leeds-Hurwitz, W. (1990). Notes in the history of intercultural communication: The Foreign Service Institute and the mandate for intercultural training. *Quarterly Journal of Speech*, 76(3), 262-281.
- Lundby, K. (2009). Introduction: Mediatization as key. In K. Lundby (Ed.), *Mediatization: Concept, changes, consequences* (pp. 1-18). New York: Peter Lang.
- Μπουκάλα, Σ. & Στάμου, Α.Γ. (Επιμ.) (2020). *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Απο)δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Νήσος.
- Martin, J.N. & Nakayama, T.K. (2000). *Intercultural communication in contexts* (2nd Edn). Mountain View, CA: Mayfield.
- Liao, M. (2009). A study of interruption in Chinese criminal courtroom discourse. *Text and Talk*, 29(2), 175-199.
- Monaghan, L. (2012). Perspectives on intercultural discourse and communication. In C.B. Paulston, S.F. Kiesling, & E.S. Rangel (Eds.), *The handbook of intercultural discourse and communication* (pp. 19-36). Oxford: Blackwell.
- Malz, D.N. & Borker, R.A. (1982). A cultural approach to male/female miscommunication. In J. Gumperz (Ed.), *Language and social identity* (pp. 195–216). Cambridge: Cambridge University Press.
- Monceri, F. (2019). Beyond universality: Rethinking transculturality and the transcultural self. *Journal of Multicultural Discourses*, 14(1), 78-91.
- Nakane, I. (2012). Silence. In C.B. Paulston, S.F. Kiesling, & E.S. Rangel (Eds.), *The handbook of intercultural discourse and communication* (pp. 158-179). Oxford: Blackwell.
- Ntampoudi, I. (2014). The Eurozone crisis and the politics of blaming: The cases of Germany and Greece. *Political Perspectives*, 8(2), 1-20.
- Ono, K.A. (2010) Reflections on problematizing “nation” in intercultural communication Research. In T.K. Nakayama & R.T. Halualani (Eds.), *The handbook of critical intercultural communication* (pp. 84-97). Oxford: Blackwell.
- Pennycook, A. (2007). *Global Englishes and transcultural flows*. London: Routledge.
- Piller, I. (2007α). Linguistics and intercultural communication. *Language and Linguistic Compass* 1/3, 208-226.

- Piller, I. (2007β). Cross-cultural communication in intimate relationships. In H. Kotthoff & H. Spencer-Oatey (Eds.), *Intercultural communication* (pp. 341-359). Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Piller, I. (2017). *Intercultural communication: A critical introduction* (2nd edn). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Rogers, E.M. & Steinfatt, T.M. (1999). *Intercultural communication*. Prospect Heights, IL: Waveland Press.
- Ritzer, G. (2013). *The McDonaldization of society* (20th Anniversary Edn). London: Sage
- Σηφιανού, Μ. (2014). Ευγένεια στον λόγο. Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφιανού, & Β. Τσάκωνα (Επιμ.), *Ανάλυση λόγου* (σελ. 261-294). Αθήνα: Νήσος.
- Στάμου Α.Γ. (2020). *Γερμανικότητα- Ελληνικότητα: Ταυτότητες στον Λόγο της Μαζικής Κουλτούρας*. Αθήνα: Πεδίο.
- Scollon, R. & Scollon, S.W. (2001α). *Intercultural communication: A discourse approach* (2nd edn). Ma, Massachusetts: Blackwell.
- Scollon, R. & Scollon, S.W. (2001β). Discourse and intercultural communication. In D. Schiffrin, D. Tannen, & H.E. Hamilton (Eds.), *The handbook of discourse analysis* (pp. 538-547). Malden, MA: Blackwell.
- Sifianou, M. (1992). *Politeness phenomena in England and Greece: A cross-cultural perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Subramanian, A. (2000). Indians in North Carolina: race, class, and culture in the making of immigrant identity. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 20, 105-114.
- Τσοκαλίδου, Ρ. (2017) Διαγλωσσικότητα και διαγλωσσικές ταυτότητες. Στο Ζ. Γαβρηλίδου, Μ. Κωνσταντινίδου, Ν. Μαυρέλος, Ι. Ντεληγιάννης, Ι. Παπαδοπούλου, & Γ. Τσομής (Επιμ.), *Πρακτικά επετειακού διεθνούς συνεδρίου «Ταυτότητες: Γλώσσα και λογοτεχνία»* (σελ. 301-316). Κομοτηνή: Εκδόσεις Σαΐτα.
- Τσοκαλίδου, Ρ. (2018). *SIDAYES: Πέρα από τη διγλωσσία στη διαγλωσσικότητα/ Beyond bilingualism to translanguaging*. Αθήνα: Gutenberg.

-
- Thurlow, C., and Jaworski, A. (2010) *Tourism discourse: Language and global mobility*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Yamada, H. (1997). *Different games, different rules: Why Americans and Japanese misunderstand each other*. New York: Oxford University Press.
- Voronov, M. & Singer, J. (2002). The myth of individualism-collectivism: A critical review. *Journal of Social Psychology*, 142(4), 461-480.
- Welsch, W. (1999). Transculturality: The puzzling form of cultures today. In M. Featherstone & S. Lash (Eds.), *Spaces of culture: City, nation, world* (pp. 194–213). London: Sage.